

Редчиць Т. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри романо-германської філології та перекладу
Черкаського державного технологічного університету

МАРГІНАЛЬНІ СИТУАЦІЇ І ПЕРСОНАЖІ В «МАЛІЙ ПРОЗІ» ГАЙМІТО ФОН ДОДЕРЕРА

Анотація. У статті на матеріалі творів «малої прози» Г. фон Додерера вивчаються прояви феномену маргінальності в літературі. Окреслено значеннєве поле поняття «маргінальність» у доробках письменника, виявлено художні механізми маргіналізації персонажів і ситуацій, з'ясовано їх естетичні функції. На прикладі творів «малої прози» розглядається моральний аспект маргіналізації як один із наслідків соціальної ексклюзії.

Ключові слова: Г. фон Додерер, маргінальні образи, гротеск, маргінальні ситуації, соціальна ексклюзія.

Постановка проблеми. Художня система «малої прози» Г. фон Додерера позначена особливою оригінальністю і неповторністю. Одним із характерних елементів, що забезпечує оригінальність і неповторність його повістей і оповідань, є моделювання маргінальних ситуацій і введення маргінальних персонажів. Однак цей аспект Додерерової «малої прози» жодного разу не ставав об'єктом спеціального наукового інтересу ані в західному, ані у вітчизняному літературознавстві, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є вивчення маргінальних ситуацій і персонажів як одного з характерних елементів художньої системи митця.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання таких завдань:

1) конкретизувати загальнокультурний зміст поняття «маргінальність» і «маргінальний» і визначити можливості застосування цього поняття в контексті вивчення оповідань і повістей Додерера;

2) окреслити коло «маргінальних» явищ у «малих» доробках Г. фон Додерера;

3) з'ясувати художні функції явищ такого штибу, зокрема, щодо персонифікації і жанрології «малої прози» митця.

Матеріалом для нашого дослідження стали оповідання і повісті Г. фон Додерера («Дивергент № VII. Єрихонські сурми», «Сім варіацій на тему Йогана Петера Гебеля» та «Зустріч удосвіта»).

Виклад основного матеріалу. Поняття маргінальної особистості увійшло до широкого наукового обігу завдяки американському соціологу Р. Парку та його праці «Людська міграція і маргінальна особистість» (1928). Численні зарубіжні дослідження маргінальності ретельно вивчають її типи, якості, процеси. Проблема маргіналізації особистості дедалі частіше осмислюється на рівні теоретичних пошуків цілої когорти соціологів, філософів, психологів, літературознавців. Різні аспекти проблеми маргінальності висвітлювались у працях: Г. Зімеля [2], Е. Дюркгейма, М. Вебера, Р. Мертона. Приділяють увагу маргіналістиці й українські вчені: Г. Баршацька [1], В. Бронніков, Е. Грушко, О. Кошелюк тощо.

У 2008 р. у Луганську вийшла друком ґрунтовна колективна монографія з проблем маргіналістики [3].

Поняття маргінальності багатозначне. Його значеннєве поле охоплює моральні, соціальні, міжособистісні і філософські контексти. Маргінальність проявляється через особливості поведінкової манери індивіда, форми і способи самовираження, свідоме протиставлення себе іншим. Як результат – у суспільстві стають неврегульованими безмежні за своєю природою людські бажання, і відсутність ефективних норм їх регуляції, що призводить до проявів девіантної поведінки. Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми [7].

У разі позитивних девіацій йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і загалом свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й, може, досить добре знати ці норми.

У прагненні досягнути природу людської маргінальності деякі дослідники апелюють до явища соціальної аномії (за Е. Дюркгеймом), коли старі цінності, норми поведінки, що об'єднували суспільство, втрачають силу, а на утвердження й закріплення нових потрібні десятиліття. Ідеться про те, що маргінальність як перебування на певній уявно-реальній межі призводить до кризи ідентифікації, що є наслідком суспільного занепаду [8]. У свою чергу, криза ідентифікації є причиною маргінальності та формування маргінального типу особистості.

Слова «маргінальний», «маргінальність», «маргінал», що нині перебувають у широкому вжитку, споріднені з німецьким *marginal* – «граничний», що походить від пізньолатинського *marginalis* («граничний, крайній») [9]. У «Сучасному тлумачному словнику української мови» термін «маргінальний» подається у двох значеннях – як прикметник до *marginal* та у значенні «незначний, несуттєвий, другорядний» [10, с. 390].

У свою чергу, поняття «маргінал» тлумачиться як «1. Той, хто втратив колишні соціальні зв'язки і не пристосувався до нових умов життя. 2. Той, хто не визнає загальноприйнятих норм і правил поведінки. 3. *розм.* Провінціал».

Таким чином, враховуючи ці та інші тлумачення, як «маргінальний» можна розглядати ті ситуації чи тих персонажів, які з тих чи інших міркувань перебувають на межі «норми», «випадають» із загальноприйнятої системи цінностей, ustalених принципів, поведінкових, естетичних, моральних стереотипів.

Оцінка явища як маргінального залежить від системи соціальних координат, критеріїв оцінки, прийнятих у суспільстві норм. З одного боку, маргінальність ізолює особистість від соціуму, знижує її соціальну потенцію. З іншого – маргінальність є своєрідним ядром особистісної ідентичності, тим, що

підкреслює своєрідність суб'єкта. Водночас, як слушно наголошує Г.Ю. Баршацька, маргіналізація може виникати внаслідок непорозуміння (і, додамо, нерозуміння), коли неправильно сприймаються вчинки або вигляд людини [1].

З огляду на особливості художнього світу «малих» творів Додерера поняття «маргінальність» використовується в них у його широкому загальнокультурному значенні як маркер *негативної* оцінності. При цьому важливу роль у моделюванні маргінальних ситуацій і конструюванні маргінальних персонажів у «малій» прозі австрійського письменника відіграє гротеск, художня природа якого вже сама по собі передбачає порушення пропорцій і аномальність. У такий спосіб витворюється особливий світ, що протистоїть не лише буденному, але й – межуючи з фантастикою – реальному, дійсному, увиразнюючи, як безглуздо переплітаються в житті трагічне і смішне, абсурдне і достовірне.

Маргінальність як певне «ізгойство» персонажів у «малій» прозі Додерера виникає внаслідок різних причин. Це стосується, насамперед, вад зовнішності. Комічна, потворна чи примітивна зовнішність «спарацьовує» як механізм маргіналізації вже при першому (найчастіше візуальному) контакті.

Зокрема, це стосується пенсіонера-залізничника Рамбаузека з першої частини «Дивертисменту № VII», який мав надміру великий, «непристойний» – за твердженням героя-наратора – ніс. Головний герой твору вважає, що «людина з таким носом може робити лише те, що вона і робила» [6, с. 455] (тобто бути об'єктом його принизливих витівок), через що бідолашний пенсіонер-залізничник почувався в товаристві головного героя невпевнено і ніяково («від зустрічі до зустрічі він втрачав ґрунт під ногами» [6, с. 458]). У такому разі джерелом маргінальності стало ставлення головного героя до Рамбаузека як до ізгоя, а не його маргінальність як така. Саме таке ставлення (у поєднанні з розповіддю про приставання пенсіонера до дівчинки) зумовлює виникнення у нього комплексу меншовартості і спричиняє кризу ідентичності.

Аналогічний приклад становить і ситуація з кухаркою Розою з «Семи варіацій на тему Йозефа Петера Гебеля». Через її зовнішність ніхто зі служниць «не збирався ділити з нею кімнату навіть на ніч» [6, с. 496]. «Ординарність, несвіжість і майже потворність» обличчя Розі неприємно вражає головного героя новели Тедді: «Його гарні манери, його веселий настрій з гуркотом зриваються в пустоту, що виникла через розчарування» [6, с. 496].

Маргіналізація в «малій прозі» Г. фон Додерера відбувається також через приналежність персонажів до «непристойних» професій. Це стосується, зокрема, повій із «Семи варіацій...» (варіація № VI), які ніби втрачають право на рівноправні відносини з іншими людьми і, відповідно, право на дотримання моральних зобов'язань щодо них. Моральний аспект маргіналізації є, за таких умов, одним із наслідків їх соціальної ексклюзії. Їхнє «виключення» з благопристойного товариства призводить до зневажливого ставлення до них.

За твердженням Г.Ю. Баршацької, випадання з інституційного простору робить маргіналів непередбачуваними, а тому і відторгається соціумом. Реакція страху може супроводжуватися негативними емоціями, гидливістю, презирством [1]. Яскравий приклад дії такого механізму маргіналізації можна вбачати й у постаті ката з оповідання «Зустріч удосвіта».

На думку Баршацької, «випадання з інституційного простору робить маргіналів непередбачуваними, тому вони і від-

торгаються соціумом. Реакція страху може супроводжуватися негативними емоціями, гидливістю, презирством» [1, с. 25].

Маргінальними в персонифікації повістей та оповідань митця зоразу стають *другорядні* персонажі, які не відповідають ціннісним пріоритетам, смакам, уявленням головного героя і працюють на «розрив шаблону» – як-от, наприклад, відсутність фаланги на пальці руки однієї з повій чи бурі плями від цигарок на білизні іншої («Сім варіацій...») тощо.

Персонажі, які в картині світу героїв «малої прози» Додерера постають як маргінальні, виконують подвійну функцію. З одного боку, вони виступають як мірило моральних властивостей самого головного героя, як це відбувається в історії з Рамбаузеком: «Кілька днів поспіль ми зустрілися на вулиці, і він поклонився мені з великою шанобою. І навряд чи можна було заперечити, що тим самим він виявився на голову вище мене» [6, с. 461].

Водночас маргінальні персонажі дезавуюють оманливість певних ситуацій і положень, зокрема, «ваблячого вогнями дна» нічного міста – «Однак тут відчуваєш певний контрудар <...> Всім же відомо, що за набрид ці нічні людяці, і чоловіки, і жінки, брехливі, скупі і безчесні – все так звані темні особистості. І саме тоді ти проходиш повз це злочине місце» [6, с. 498].

Маргінальні ситуації виникають в оповіданнях і повістях Додерера як парадоксальні. Так, наприклад, в оповіданні «Подвійна брехня, або антична трагедія на селі» мати, не впізнавши свого старшого сина, який пішов на війну, потрапив у полон до Сибіру і повернувся додому лише через вісімнадцять років, убиває його, щоб заволодіти золотом, яке той приніс.

Маргінальні ситуації в «малій прозі» Додерера можуть моделюватися як такі, що характеризуються «твердим наміром познущатися» над кимось будь-яким незвичним способом. Такою є, зокрема, історія з вимушеним (на вимогу головного героя) присіданням Рамбаузека посеред вулиці серед білого дня або знущанням Кротера з мішечків із коштовностями:

«Я вибрав диявольськи холодну зимову ніч. Я широко відчинив обидві стулки вікна і змусив Сімнадцятого вийти одного на холод. Я обв'язав йому шию спеціально принесеною мотузкою і повісив його на віконну раму, в саму холоднечу, так, щоб він бовтався на один ярд нижче вікна. Сейф, зрозуміло, був знову, замкнений, відповідно до звичайного порядку <...>» [6, с. 458]¹.

Такі епізоди виконують різноманітні естетичні функції в «малих» доробках Г. фон Додерера.

1. Сюжетотворча функція: у структурі сюжетів «малої прози» письменника маргінальні епізоди найчастіше виступають як кульмінаційний елемент, після якого настає розв'язка.

2. Жанротворча функція: маргінальні ситуації в оповіданнях і повістях Г. фон Додерера, що виникають через порушення ustalених норм соціальної і побутової поведінки, через свою нестандартність і частий алогізм вносять у жанрову палітру «малої прози» Г. фон Додерера яскравий новелістичний компонент, оскільки саме маргінальні ситуації забезпечують неочікуваність і часто миттєвість фіналу, що є важливим елементом поетики новели і відображає непередбачуваність і парадоксальність самого життя. Такі екстраординарні, парадоксальні, надприродні події знаходимо у «Дивертисменті № VII» (несамовита гра оркестру в багатоквартирному будинку посеред ночі), «Варіаціях на тему Йогана Петера Гебеля» (злий жарт із відрубаною рукою мерця) та низці інших творів.

¹ Переклад наш (Т. Редчиць)

Особливості творчої манери фон Додерера варто вбачати також у тому, що маргінальний характер положень та ситуацій він увиразнює через фіксацію мімічних реакцій другорядних персонажів, що відображають їхній психоемоційний стан (ошелешений вираз обличчя швейцара під час нічної гри оркестру чи застигла гримаса жаху на обличчі жертви жорстокого розіграшу з рукою мерця).

Розглянуті художні тактики і прийоми в поєднанні з іншими елементами письменницької манери Г. фон Додерера і визначають своєрідність і неповторність творів «малої прози» митця, перетворюючи їх на справжні шедеври.

Подальший напрям дослідження цієї проблеми вбачає як поглиблення, так і деталізацію викладених положень, а також залучення до аналізу інших текстів «малої прози» письменника.

Література:

1. Баршацька Г.Ю. Маргінальність як соціальна проблема міста / Г.Ю. Баршацька // Грані. – 2013. – № 11 (103). – С. 60–64.
2. Зиммель Г. Екскурс о чужаке / Г. Зиммель // Социологическая теория: История, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». – СПб., 2008. – С. 7–13.
3. Коробчанский В.А., Лантух А.П., Витрищак С.В., Бродецкая Ю.Ю. Феномен маргинальности в современном украинском обществе / В.А. Коробчанский, А.П. Лантух, С.В. Витрищак, Ю.Ю. Бродецкая. – Изд. Луганского гос. мед. ун-та. – Луганск, 2008.
4. Додерер Г. фон. Подвійна брехня, або антична трагедія на селі / Г. фон Додерер // Книга пригод 3: Повісті й оповідання. – К.: Веселка, 1995. – С. 258–269.
5. Додерер Х. фон. Встреча перед рассветом / Х. фон Додерер // Иностранная литература. – 2003. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/inostran/2003/2>.
6. Додерер Х. фон. Избранное. Слуньские водопады. Окольный путь. Повести и рассказы / Хаймито фон Додерер; вступ. ст. Д.В. Затонский. – М.: Прогресс, 1981. – 592 с. (Серія: «Мастера современной прозы»).
7. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: File:///C:/Users/My/Downloads/vaau_2011_3_17.pdf.
8. Кошелюк О.В. Психологічна рецепція маргінальності у романі Любка Дереша «Голова Якова» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/5882/1/15.pdf>.
9. Маргінальний // Вільний тлумачний словник: Новітній онлайн-словник української мови (2013–2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/f/marghinaljnyj>
10. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2009. – 832 с.

Редчиз Т. В. Маргинальные ситуации и персонажи в «малой прозе» Хаймито фон Додерера

Анотація. В статті на матеріалі произведений Х. фон Додерера изучаются проявления феномена маргинальности в литературе. Обозначено семантическое поле «маргинальность» в произведениях писателя, выявлены художественные механизмы маргинализации персонажей и ситуаций, определены их эстетические функции. На примере произведений «малой прозы» рассматривается моральный аспект маргинализации как одно из последствий социальной эксклюзии.

Ключевые слова: Х. фон Додерер, маргинальные образы, гротеск, маргинальные ситуации, социальная эксклюзия.

Redchyts T. Marginal situations and characters in Heimito von Doderers's short prose

Summary. The article is focused on highlighting the problem of originality of fictional world in short prose by H.v. Doderer, in the first place, on exploiting in them notion of *marginality* as a marker of negative assessment. The attention is drawn to modeling marginal situations and designing marginal characters by the writer. The author studies a moral aspect of marginalization as one of the consequences of social exclusion using an example of the short prose works.

Key words: H.v. Doderer, marginal characters, grotesque, marginal situations, social exclusion.